

KESIMLIK KATEGORIYASI HAQIDA BA‘ZI MULOHAZALAR

Xavasxon Shokirova

UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE

professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya Kesimlik kategoriyasi murakkab bo‘lgan tasdiq/inkor, modallik-mayl, zamon, shaxs-son ma’no va shakllarining birligidan hosil bo‘ladigan, mustaqil kesimni shakllantiruvchi grammatik kategoriya sifatida baholanadi va alohida ajratiladi.

Kalit so‘zlar: kesimlik, kesimlik kategoriyasi, grammatik kategoriya, tasdiq/inkor, modallik-mayl, zamon, shaxs-son, ma’no va shakllar, formal-funksional yondashuv, grammatik talqin, mustaqil kategoriya, grammatik shakl valentligi.

Аннотация Категория предикативности оценивается и выделяется как самостоятельная грамматическая категория, формирующая независимый предикат, которая образуется единством сложных значений и форм утверждения/отрицания, модальности-наклонения, времени, лица и числа.

Ключевые слова: предикативность, категория предикативности, грамматическая категория, утверждение/отрицание, модальность-наклонение, время, лицо-число, значение и форма, формально-функциональный подход, грамматическая интерпретация, самостоятельная категория, валентность грамматической формы.

Annotation The category of predicativity is evaluated and distinguished as an independent grammatical category that forms an autonomous predicate, arising from the unity of complex meanings and forms of affirmation/negation, modality–mood, tense, person, and number.

Keywords: predicativity, category of predicativity, grammatical category, affirmation/negation, modality-mood, tense, person-number, meaning and form, formal-functional approach, grammatical interpretation, independent category, grammatical form valency.

Kirish

O‘zbek tilshunosligida kesimlik kategoriyasini mustaqil grammatik kategoriya sifatida ajratish va uni tavsiflash fanimizda formal-funksional (substansial) tahlil usulining shakllanishi va formal-funksional yondashuvdagi grammatik talqin va tavsiflarning yaratilishi bilan bog‘liq. Kesimlik kategoriyasi murakkab bo‘lgan tasdiq/inkor (shartli N), modallik-mayl (shartli M), zamon (shartli T), shaxs-son (shartli R) ma’no va shakllarining birligidan hosil bo‘ladigan, mustaqil kesimni shakllantiruvchi grammatik kategoriya sifatida baholanadi va alohida

ajratiladi. Kesim va kesimlik kategoriyalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq ikki lisoniy, ya’ni morfologik va sintaktik sathga tegishli bo‘lib, shu jihatdan ularning umumiy va farqli xususiyatlari bo‘lishi, shubhasizdir.

Tadqiqot va metodlar

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida fanimiz ravnaqi yo‘lida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar buning yorqin dalili bo‘la oladi. Jumladan, tilning morfologik sathini sistemaviy yo‘nalishda tadqiq etgan olimlar A.Nurmonov, N.Mahmudov, H.Ne‘matov, Sh.Shahobiddinova, B.Mengliev, Sh.Iskandarova, shuningdek, sintaktik sathni lisoniy bosqichda tahlil qilgan R.Sayfullaeva, M.Qurbonova, R.Bobokalonov, M.Abuzalovalarning ilmiy izlanishlari diqqatga sazovordir²⁰. Fanimiz taraqqiyoti bilan bevosita aloqador yangi-yangi muammolar yuzaga kelmoqdaki, ular o‘zbek tili sintaksisida gap qurilishining valentlik bilan bog‘liq xususiyatlarini chetlab o‘tmasligi shubhasizdir. Ana shunday muammolardan biri — gap kesimini shakllantiruvchi kesimlik kategoriyasi valentligi va uning voqelanish imkoniyatlarini tadqiq etishdir.

Ma’lumki, kesimning gap tarkibidagi mavqei o‘zbek tilshunosligida yaqin kunlargacha egadan keyingi o‘rinda, unga tobe bo‘lak sifatida belgilangan bo‘lsa, so‘nggi yillarda sistem-struktur tadqiqotlarda, xususan, formal-funksional yo‘nalishdagi ishlarda kesim — gapning uyushtiruvchisi, markazi, qolgan bo‘laklar, jumladan, ega ham unga tobe bo‘lak sifatida e’tirof etilmoqda. Tilshunos olimlar — H.Ne‘matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullaeva, M.Qurbonova, B.Menglievlarning bu sohadagi tadqiqotlarini alohida ta’kidlash lozim.

Muhokama va natijalar

Kesimlik shaklida mayl va modallik ham voqelanadi. Jumladan: *Kampirga aytib qo‘ying, to‘ydan ilgari nog‘ora qoqib yurmasin*. (G‘.G‘ulom “Yodgor”). Bu jumlada *yur+masin*, *yur* — atov birligi – [W]. Kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichlari esa -ma bo‘lishsizlik, -sin buyruq-istak maylini ifodalaydi. Kesimlik shaklida modallik ko‘rsatkichi grammatik ma’nosi ham mavjud bo‘ladi. Masalan: *U kelsa edi* (xohish-istak). *U, ehtimol kelar* (taxmin, gumon). *U keladi* (neytral). *U, menimcha, kelsa kerak* (taxmin). *U, koshki, kelsa* (achinish, afsus) va hokazo. Yuqoridagi misollarda gapning kesimlik shakllari quyidagilardan iborat: 1.[sa edi]. 2.[ar]. 3.[adi]. 4.[sakerak]. 5.[sa].

Ta’kidlash joizki, kesimlik shakli bilan bog‘liq holatda gapda turli xil kirish so‘z (ehtimol, albatta, menimcha, koshki...)lar ham ishtirok etyapti. Boshqacha aytganda, kesimlik shakli ko‘rsatkichlari gap tarkibini o‘z valentliklari asosida kengaytirib, turlicha nutqiy jumalarni hosil qilgan. O‘z navbatida kesimlik kategoriyasidagi tasdiq-inkor ma’nosi

²⁰Нигматова Х. Функциональная морфология тюрко-язычных памятников XI-XII вв. – Тошкент: Фан, 1982. – 190 с.; Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи.: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1994. – 128 б.; Махмудов Н., Нурмонов А., Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 232 б.; Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 1996. – 21 б.; Бобокалонов Р. Ўзбек тилида функционал-семантик шаклланган сўз-гаплар: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2000. – 136 б.; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 164 б.; Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). – Тошкент: ЎзМУ, 2002. – Б. 118; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг субстанционал (зотий) талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – 256 б.

kesimning [Pm] qismining bo‘lishli yoki bo‘lishsizligidan kelib chiqadi: *Yengilmayman*. *Yeng* – tasdiq, -il nisbat qo‘shimchasi, -ma inkor, -y+man zamon va shaxs-sonni ifodalayotgani anglashiladi.

Kesimlik qo‘shimchalari tarkibida modallik, tasdiq-inkor qolgan ikki tarkibiy qism bilan qorishiq tarzda berilishi yoki alohida ko‘rsatkich orqali ifodalanishi mumkin. Masalan: *kel-sa/ng*, *yur-sa/ngiz*. Bu misollarda tasdiq-inkor, modallik, zamon qorishiq tarzda berilgan, shaxs-son esa alohida ko‘rsatkichda ifodalangan. Quyidagi misolda esa barcha ko‘rsatkichlar, ya’ni TMZSHni ifodalovchi shakllar alohida berilgan: *Ko‘r – ma – sa – ydi – ng – iz*²¹

[Tasdiq] [Inkor] [Modallik] [Zamon] [Shaxs] [Son]

Yuqorida kesimlik shaklining buyruq-istak maylida voqelanishi namoyon bo‘ldi. Aniq maylda ham kesimlik shakli sanab o‘tilgan grammatik ma’nolardan tashkil topadi: *Muzaffar nima deyishini bilmadi* (X.Sultonov “Bir oqshom ertagi”). *Uning ko‘zlari bir nuqtada qotgancha turardi* (Sh.Isaxanova “Antiqa ziyofat”). Ushbu misollardagi *bil/madi* so‘zida III shaxs, birlik, yaqin o‘tgan zamon, bo‘lishsizlik holati ifodalangan bo‘lsa, *turardi* so‘zida III shaxs, birlik, bo‘lishli, hozirgi zamon davom fe’li shakli yuzaga chiqqan. Yoki: *Qaniydi, o‘sha damlar – bolalik damlarining dildush lahzalari qaytib kelsaydi* (P.Qodirov) degan misolda *kel/saydi* kesimi shart maylida bo‘lib, III shaxs birlikda, bo‘lishli, kelasi zamon shaklida ifodalangan. Shuningdek, kesimlik kategoriyasi shakllari ko‘rsatilgan ma’nolarni bitta qo‘shimcha bilan ham, bir necha qo‘shimcha bilan ham ifodalay oladi²². Masalan, “*Joyingga o‘tir*” gapida “*o‘tir*” so‘z shaklida tasdiq, buyruq, ikkinchi shaxs, birlik ma’nolarini voqelashirishga faqat nol shakl vositasida erishilmoqda. “*Joyingga o‘tirmading*” gapida esa inkor ma’nosi uchun alohida -ma, mayl-zamon ma’nosi uchun alohida -di, shaxs-son ma’nosi uchun alohida -ng ko‘rsatkichlari ifodalangan. Biroq, “*o‘tirmading*” so‘z shaklida uch xil ko‘rsatkichning voqelanishi bu so‘zda uch xil morfologik holat mavjud, degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Zero “*O‘tirmading*” “*o‘tir*” so‘zining ma’lum bir turdagi kesimlik shaklidir. Shundan kelib chiqib, shu paytgacha mustaqil kategoriya sifatida ajratib kelingan, ya’ni shaxs-son, mayl, zamon, bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyalarini bitta – kesimlik kategoriyasiga jamlash fikri ilgari surilgan edi²³. Yuqorida qayd etilgan kategoriyalar tom ma’noda sintaktik vazifaga egalik bilan xarakterlanadi.

Umuman aytganda, kesimlik kategoriyasi alohida kategoriya ekanligi, alohida shakllar tizimiga egaligi bugungi o‘zbek tilshunosligida ham oydinlashtirildi. Tilga olinganidek, ushbu kategoriya morfologik sanalsa ham, sintaktik vazifaviy tomoni uni kesimlik kategoriyasi deb atashga asos bo‘ladi. Demak, kesimlik kategoriyasi har bir kesim tarkibida u yoki bu ko‘rinishda (to‘rtta unsur to‘liq qatnashmagan bo‘lishi ham mumkin), hatto Ø morfema bilan ifodalanishi mumkin. Lekin bu kesimlik kategoriyasining mavjud emasligidan darak bermaydi. Afsuski, u har bir fe’l-kesim va ot-kesim tarkibida, shuningdek, atov gaplarda voqelanishini

²¹ Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). – Тошкент, 2002. – 127 б.

²² Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент: Фан, 1988. – 150 б.; М.Курбонова. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). – Тошкент: Университет, 2002. – Б. 34.

²³ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси структурасига доир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Фан, 2000. – № 3. – Б. 24.

tasdiqlaydi. Yuqoridagi fikrlardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: kesim ikki tarkibiy qism [W] – atov birligi va [Pm] – kesimlik kategoriyasidan tashkil topadi. Ravshanki, o‘z navbatida, [Pm] – kesimlik kategoriyasi quyidagi xususiyatlarni o‘zida gavdalantiradi:

1. [Pm] – kesimlik kategoriyasi to‘rtta unsur – tasdiq-inkor, mayl-modallik, shaxs-son, zamon ma’nolaridan iborat.
2. Kesimlik kategoriyasining to‘rtta qismi bir-biridan ajralmagan holda qo‘llanila oladi: *ket-di, bor-ay, ayt-sin*.
3. Kesimlik kategoriyasining ushbu qismlari alohida-alohida shakllanib voqelana oladi: *ket-ma-sa-ydi-ng-iz*.
4. Kesimlik shakllari tizimida tasdiq-inkor alohida qo‘llanib, modallik, mayl-zamon, shaxs-son, qorishiq holda keladi: *sev-ma-di, qol-ma-y*.
5. Buning aksi bo‘lib, ya’ni kesimlik shaklida tasdiq-inkor, modallik, zamon ma’nolari qorishiq holda bo‘lishi mumkin: *kel-ding-mi, ol-sa-ng, ket-san-giz*.
6. Kesimlik tarkibida tasdiq-inkor alohida, modallik va zamon ma’nolari birgalikda, qo‘shilib ifodalanadi: *yoz-ma-di-ngiz*.
7. Kesimlik kategoriyasining ifodalanishida to‘liqsiz fe‘l yoki bog‘lama yordamga keladi: *U meni ko‘rgan edi (P.Qodirov “Yulduzli tunlar”). Tejab ishlatgan kambag‘al bo‘lgan emas (Xalq maqoli)*.
8. Kesimlik kategoriyasi nol morfemaga teng bo‘lishi mumkin: *Sen faqat yonimda qol/Ø* (Qo‘shiqdan).
9. Atov gaplarda ham, garchi, kesimlik kategoriyasi aynan ifodalanmasada, nol ko‘rsatkich bilan tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon, shaxs-son voqelanadi: *Bahor. Gullar ochilgan*.
10. Kesimlik kategoriyasiz kesim voqelanmaydi²⁴.
11. O‘z navbatida, kesimlik kategoriyasining gapda, gap kesimida ifodalanishiga ko‘ra yana uch turga bo‘lish mumkin.
12. Kesimlik kategoriyasi ma’nolarining yig‘iq ifodalanishi:
 - a) fe‘l-kesimlarda: *yoz; yozgin; boray*.
 - b) ot-kesimlarda: *o‘qituvchiman*.
13. Kesimlik kategoriyasi ma’nolarining yoyiq ifodalanishi:
 - a) fe‘l markazli gaplarda: *yozmasaydingiz*.
 - b) ot markazli gaplarda: *o‘qituvchidirman*.
14. Kesimlik kategoriyasi ma’nolarining tafsiliy (analitik) tarzda ifodalanishi:
 - a) fe‘l lug‘aviy asos [W]li gaplarda: *O‘qisa bo‘ladi; olgan bo‘lsangiz*.
 - b) ot lug‘aviy asos [W] li gaplarda: *Bahor bo‘lsa, Bahor edi*²⁵.

²⁴ Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, кесим бўлиш учун кесимлик шакллари нинг ўзи кифоя эмас. Бу ҳақда қаранг: Шаҳобиддинова Ш.Х. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2001. – 233 б.

²⁵ Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 58.

Xulosa

Yuqorida qayd etganimizdek, [Pm] – kesimlik kategoriyasi o‘zbek tili lisoniy sathida mavjud hodisa va u o‘ziga xos shakllar tizimiga ega bo‘lib, alohida kategoriya sifatida ifodalanadi. Kesimlik kategoriyasi tasdiq-inkor, modallik, zamon, shaxs majmuasi ekanligi asoslandi va uning tarkibiy qismlari alohida-alohida birlik sifatida tadqiq etildi.

Kesimning sintaktik kategoriya bo‘la turib morfologik shakllanuvga muhtojligi ham tipik hodisadir. Gapning boshqa bo‘laklari ham, odatda, morfologik shakllanuvi bilan xarakterlanishi hammaga ma‘lum. Kesimlik kategoriyasini tashkil etuvchi grammatik shakllar o‘zaro paradigmatic va sintagmatic aloqalarda turadi, kesimlik kategoriyasi bilan esa ierarxik – darajali munosabatda bo‘ladi²⁶. Boshqa-boshqa ma’nolarni anglatib, yaxlit bir sintaktik vazifani bajaruvchi ushbu kategoriyalar yuqorida tilga olingan aloqalar va munosabatlarga qanday kirishishi muhim hodisadir.

Yevropa tilshunosligida kesimlik kategoriyasi – NMTP– N – tasdiq-inkor, M – modallik, T – (temporalnost) zamon, P – (person) shaxs-son ko‘rinishida qo‘llanganligi uchun biz ham shu shartli qisqartmalarni qabul qilamiz. O‘zbek tilshunosligida ham ushbu kategoriyalar tadqiq qilingan. Jumladan: tasdiq-inkor shaklini A.Nurmonov, modallik ma’nolarini R.Bobokalonov, zamon kategoriyasi H.Ne‘matov monografiyalarida, shaxs-son ko‘rinishi va ega masalasi ayrim ilmiy tadqiqotlarda o‘rganilgan.

Demak, u alohida grammatik kategoriya bo‘lsa, o‘ziga xos grammatik shakl valentligiga ham ega. Buni quyidagi misollar yoritib beradi: *men o‘qituvchiman* misolida *o‘qituvchi* so‘z shakli *-man* shaxs-son qo‘shimchasi bilan, umuman, aloqasiz, dahlsiz. Ular birikkandan so‘ng *Men* olmoshini o‘ziga torta oldi. *O‘qituvchi/+man* – I shaxs, birlik, bo‘lishli, aniq mayl, hozirgi zamon, tasdiq ma’nosida. *O‘qituvchi* so‘zi va *o‘qituvchiman* so‘zshakli har qanday so‘z bilan birika olmaydi. Kesimlik kategoriyasi tarkibiy qismlarining har biri nisbiy semantik-funksional va lisoniy mustaqillikka ega, lekin ularning birortasi alohidalikda kesimlik kategoriyasini tashkil etmaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qurbonova M. Hozirgi zamon o‘zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar). – Toshkent, 2002. – 127 b.
2. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. – Toshkent: Fan, 1988. – 150 b.
3. Shaxobiddinova Sh. Umumiylik va xususiylik dialektikasi hamda uning o‘zbek tili morfologiyasida aks etishi: Filol. fanlari d-ri ... diss.. – Toshkent, 2001. – 233 b.
4. Shaxobiddinova Sh. O‘zbek tili morfologiyasi strukturasira doir mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2000. – №3. – B. 24.
5. Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma’naviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1996. – B. 58.

²⁶ Шахобиддинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фанлари д-ри ... дисс.. – Тошкент, 2001. –233 б.

6. Шокирова Х. Ўзбек тилида кесимлик категорияси ва шахс актанти. – Toshkent, Янги аср авлоди, 2012. – 80 б.
7. Shokirova X. O‘zbek tilida valentlik nazariyasi. – Farg’ona, Classic. 2025.